

CORREAS MARTÍNEZ, Miguel / GARGALLO GIL, José Enrique (2003): *Calendario romance de refranes*. Barcelona: Edicions Universitat de Barcelona, 423 p.

Els proverbis o refranys són unitats fraseològiques que gaudeixen d'un estatus privilegiat en la parla: d'una banda, són enunciats que contenen autonomia significativa fora del discurs, però, de l'altra, s'han d'inserir en el text perquè és el context enunciatiu el que permet esbrinar el seu significat discursiu i on es resol la metàfora que generalment contenen. Tenen, a més, un caràcter institucionalitzat, és a dir, que són reconeguts com a tals pels parlants d'una llengua. I són un reflex de la cultura que els ha originat, perquè en aquestes petites peces lexicalitzades hi han cristal·litzat creences, costums, relacions humanes i de poder, formes d'entendre el treball i de mesurar el temps, etc. Tanmateix, el més curiós del fenomen paremiològic és poder constatar que en totes les llengües del món hi ha proverbis i, per això, podem parlar del caràcter universal de les unitats fraseològiques. Però encara podem afinar més i dir que la proximitat de les llengües d'una gran àrea cultural dona unitats fraseològiques equivalents. Això és el que ha permès que alguns fraseòlegs parlin d'*europèismes* (Glòria CORPAS, *Diez años de investigación en fraseología: análisis sintáctico-semánticos, contrastivos y traductológicos*, Madrid / Frankfurt am Main, 2003, p. 249-254) i que els autors del llibre que ens ocupa puguin realitzar un estudi comparatiu entre refranys vinculats a un espai de temps del calendari, en la Romània europea.

Miguel Correas i José Enrique Gargallo han realitzat aquest pacient treball partint de la idea d'una *Romània contínua* (formulada per Amado Alonso, 1974, de la qual exclouïa el romanès i el francès), vinculada als refranys del calendari. Han pres com a fil conductor un corpus de 1.296 refranys, generalment castellans, i han apostat fort per trobar equivalències en la comunitat cultural romànica d'Europa. Per això han contrastat no sols les llengües reconegudes per la romanística, estatals (portuguès, espanyol, francès, italià) o no estatals (català, occità), sinó també, com diuen els mateixos autors, han atès tot tipus de varietats romàniques per tal de representar les grans parcel·les de la vella Romània:

iberoromanç (gallego-portuguès, asturià, castellà, aragonès, català), gal·lorromànic (francès, való, occità i francoprovençal), italomànic (no sols l'italià, sinó també els dialectes italomànics) i el reto-romànic, en les tres branques: romanx (Suïssa), ladí dolomític i friülà (ambdós en el nord d'Itàlia).

No obstant això, han deixat fora els refranys del romanès perquè, d'acord amb les fonts consultades, els refranys s'apartaven molt de la mostra del fràsic seleccionat, però sí que hi han inclòs els del francès, que s'acoblen perfectament als equivalents del corpus fràsic. La inclusió del francès els ha permès reformular el contínuum romànic d'Amado Alonso, si més no per al *Calendario romance de refranes*, i excloure'n el romanès. Els autors, després de justificar-ho, conclouen que «la selecció de refranes del calendario que ofrecemos, pretende justamente poner de manifiesto la comunidad cultural romance de Europa, con el francés, pero sin el rumano» (p. 14).

En la meua opinió, però, tot i estar d'acord amb el fet que el romanès ha tingut influències d'altres cultures, sobretot de llengües eslaves, i que, tal com assenyalen els autors, el compte del calendari julià i gregorià és diferent per als anys de traspàs, des de la reforma gregoriana de l'any 1582, caldria no deixar-li tancada la porta. Posteriorment a l'obra paremiològica de Iuliu A. Zanne (1895), sobre la qual els autors basen l'exclusió del romanès, hi ha molts més estudis i compendis (per exemple, els treballs recents de Constantin Negreanu), que haurien fet possible una certa presència d'un calendari de refranys romanesos bastant acostat al de la Romània occidental.

Per a l'organització de l'obra, els autors han tingut en compte dos criteris: d'una banda, el calendari estricte, de manera que el llibre s'estructura en dotze capítols, corresponents als dotze mesos de l'any; de l'altra, el fet que els refranys fan referència a altres temes col·laterals, com ara prediccions meteorològiques, per exemple:

29. El mal año entra nadando (M.K., 109).

port. O mau ano entra nadando (S.C., 195).

cat. El mal any entra nedant (S., 21).

oc. Lou marrit an vèn en nadant (*Mis.*, s.v. *an*).

fr. Le mauvais an entre en nageant (*DPD*, 201).

it. Il malanno entra nuotando (*A./L.*, 40).

Així mateix, n'hi ha que marquen el creixement del dia, com els de la sèrie de Santa Llúcia, ja estudiada per Gargallo en treballs anteriors i que ara es presenta molt completa. D'altres donen consells agropecuaris, com per exemple:

19. El buen habero ha de sembrar en Todos Santos y cavar en enero (M.K., 134).

cat. El bon favar per Tots Sants s'ha de sembrar, i pel gener s'ha de cavar (*Am.*, 998).

N'hi ha que assenyalen conductes en distintes tasques de tipus intel·lectual o manual:

41. [cat.] Els estudiants, des de Sant Lluc a Nadal[,] estudien poc i mal, i des dels Reis a la Trinitat estudien doblat (*Am.*, 996)

143. La buena hilandera, por San Bartolomé comienza la vela; mas la mala, por la Candelera (M.K., 123).

cat. La mala filanera comença a vetllar per la Candelera (*Am.*, 967).

Els subtemes suara esmentats, relacionats amb els mesos del calendari, han permès a Correas i Gargallo establir una doble estructuració cronològica i temàtica en la confecció de l'obra, dos eixos que serveixen de coordenades per a localitzar els refranys.

Quant a l'eix cronològic, hi ha una partició bàsica en dotze mesos, de gener a desembre. Cadascun dels mesos conté, en primer lloc, els refranys allusius a aquest mes i a continuació una selecció

de dates festives, triades d'acord amb la seva representativitat religiosa o popular, en el ben entès que hom pot trobar-ne a faltar alguna, ja que el criteri comparatiu ha obligat els autors a passar el sedàs i fer prevaler aquells refranys indicatius de festivitats que presenten més solidaritats entre les llengües romàniques comparades. A més, s'hi han tingut en compte les festivitats i els períodes mòbils. I en aquest punt hi ha una innovació respecte d'altres refranys del calendari ja que Correas i Gargallo han intercalat els refranys entre els mesos en què fluctua la seva mobilitat any rere any, depenent fonamentalment de la Pasqua de Resurrecció, que oscil·la entre el 22 de març i el 25 d'abril i que obliga a pujar o baixar altres festivitats (Carnestoltes, Dimecres de Cendra, Quaresma, Diumenge de Rams, Dijous Sant i Divendres Sant, l'Ascensió, Pasqua Granada i el Corpus). També el temps d'Advent, que precedeix el Nadal, s'intercala entre novembre i desembre. Tots aquests aspectes vénen indicats en els epígrafs i en notes a peu de pàgina, de manera ben aclaridora.

Quant a l'eix temàtic de què parlàvem més amunt, val a dir que agrupa els refranys que presenten afinat temàtica (i més ocasionalment subtemàtica), de manera que van precedits d'un epígraf, escrit amb lletra rodona si indica tema i en cursiva si indica subtema. Cal advertir que l'eix temàtic s'intercala en el cronològic, de manera que el lector pot seguir diversos itineraris dins de cada mes: el cronològic, el temàtic o ambdós alhora. No és fàcil establir els ítems temàtics que tracten els refranys del calendari i aquesta és la impressió que fa quan hom llegeix els epígrafs a què han hagut de recórrer els autors. Prenem com a exemple el segon mes de l'any, febrer el curt, on s'observa que la relació dels epígrafs és poc sistemàtica: «Duración del día» («*De seis a seis*», «*Se trabaja más y se merienda*»), «*Altura y proyección del sol*», «*Tiempo variable*», «*El más corto y el más temible*», «*Contrastes meteorológicos*» («*Entre febrero y marzo*», «*Entre enero, febrero, marzo y abril*», «*Entre febrero y mayo*», «*Entre febrero y Pascua*», «*Entre febrero y el resto de los meses del año*»), «*Frío invernal*» («*Enero y febrero*», «*Febrero y marzo*»), «*Gallinas ponedoras*», «*Floración del almendro*», «*Aves migratorias: los mirlos*», «*Cómputos de los primeros días de febrero*» («*Santa Brígida, la Candelaria y San Blas*», «*La candelaria y San Blas (Adivinanzas)*»), etc.

Així doncs, els 1.296 refranys que configuren les entrades principals, estan numerats per ordre cronològic i d'acord amb la distribució temàtica que hem esmentat adés. Cada entrada va precedida d'un número en negreta, a continuació el refrany, generalment en castellà i més escadusserament en alguna de les altres llengües o varietats romàniques; en aquest segon cas, s'hi indica davant entre claudàtors la llengua de procedència. El refrany va en negreta i pot anar seguit d'una o més variants. Les entrades constituïdes per l'aportació d'una sola llengua són mínimes, però s'hi poden trobar i és perquè els autors han primat en aquest cas el criteri de singularitat, formal o temàtica, i han desestimat el de solidaritat. En la majoria d'entrades, el refrany principal va seguit dels refranys romànics equivalents o afins. I a vegades hi ha subagrupacions dins de cada punt, precedides de lletres en cursiva (*a.*, *b.*, *c.*, etc.) i emmarcades en requadres que en destaquen l'autonomia, però no s'hi entreu el criteri seguit per fer aquests destacats. Vegem-ne un exemple:

1. Por San Silvestre y Santa Coloma, el mes de enero asoma (M.K., 304). San Silvestre y Santa Coloma, cuando el mes de enero asoma (*C.*).

gall. Por santa Comba, Xaneiro asoma (*DNG*, s.v. *Comba*). Noite de santa Comba, na que xaneiro amosa ['se muestra'] (*DNG*, s.v. *Comba*).

a.

cat. Per San Silvestre i Santa Coloma, el gener ja torna (<i>Am.</i> , 1010)
--

Cada capítol va precedit d'una il·lustració, realitzada per Alba Fernández de Llorens, a imitació de miniatures antigues, que resulta molt suggerent i adequada a la temàtica. D'altra banda, les notes a peu de pàgina donen informació al lector sobre el significat d'una paraula, la traducció d'un refrany, la glossa explicativa de la festivitat d'un altre, sobre aspectes hagiogràfics, antropològics,

orogràfics, religiosos, de geografia humana, i d'estructura general del calendari de refranys i, sempre, sense perdre la perspectiva comparada entre el contínuum romànic.

El llibre es completa amb dos índex: l'un onomàstic, que presenta els hagioantropònims, les festivitats i altres espais de temps ordenats alfabèticament; l'altre, cronològic i temàtic, on es combinen espais de temps (mesos i festivitats) i temes (epígrafs i subepígrafs, seguits dels números corresponents a les entrades dels refranys), que faciliten la captació cronològica dels costums, ritus, conreus, geografia, clima, fauna, creences, formes de treball i de vida, etc. que han vinculat la Romània a través del temps.

Un altre aspecte a destacar en l'obra que ens ocupa és la fidelitat a les fonts. Els autors han volgut que cada refrany del corpus vagi seguit de la font de procedència, mitjançant un parèntesi que conté l'abreviatura de la referència bibliogràfica corresponent, seguida de la pàgina o, en el cas de diccionaris o altres repertoris alfabètics, de la indicació *s.v.* (*sub voce*) i el mot que encapçala l'entrada lèxica de l'original. Crida l'atenció, però, que unes abreviatures vagin en rodona i altres en cursiva. Així doncs, la puntual citació de fonts és un altre aspecte elogiuable de l'obra de Correas i Gargallo, perquè malauradament la tradició fraseogràfica i paremiogràfica en la majoria de llengües, salvant honroses excepcions, com és, en català, Sebastià Farnés, és la de no confessar les fonts i no documentar les unitats fraseològiques en textos. Així, a hores d'ara, ens trobem moltes vegades amb uns materials que cal documentar per verificar-ne l'autenticitat. A més, explicitant les fonts darrere de cada refrany, els autors aconsegueixen dues coses: d'una banda, reconèixer el deute al paremiògraf i donar-li la responsabilitat del rigor o no en la codificació; de l'altra, guiar els lectors perquè, si ho desitgen, puguin acostar-se als originals.

Comentari a banda mereix un altre aspecte que en l'obra de Correas i Gargallo, malgrat que s'hi apunta correctament, és de lamentar que no hagi estat suficientment desenvolupat. Es tracta del calc o la traducció de refranys d'una llengua a una altra, del qual, en justícia estricta, el paremiògraf ha de donar notícia després de verificar-ne l'origen tant com li sigui possible. Els autors és decanten per aquesta opció quan diuen en la introducció: «Ni que decir tiene que la “traducción” literal de refranes constituye una práctica que juzgamos deturpada y más bien poco legítima» (p. 21). I efectivament, detecten traduccions «sobre todo en el francés y en el italiano, que sospechamos calcados o “traducidos” a partir de otros (que les siguen inmediatamente en las fuentes consultadas) de diferentes variedades de los respectivos ámbitos de influencia de las “lenguas-techo”, francesas e italiana. En el caso del francés, suele tratarse de refranes inspirados en el francoprovenzal. En el italiano, la refracción se produce en general a partir de variedades italo-románicas, pero también sobre el modelo de otros romances periféricos de Italia, como el occitano o el propio francoprovenzal» (p. 21). Els autors sospiten que hi ha hagut traducció perquè la codificació del refrany en la llengua dominant (francès i italià) no presenta rima, mentre que en la llengua en què presumiblement s'inspiren hi ha una codificació rimada i formalment més perfecta. A més, tenen en compte una altra dada: en la font consultada anaven un rere l'altre. Així, assenyalats amb un asterisc que va anteposat al refrany, en detecten uns quants (104. *c. it.*, 142. *a. fr.*, 276. *a. it.*, 316. *e. it.*, 1121. *a. it.*, 1282. *a. it.*). Vegem-ne dos exemples:

104. c.

it. *San Vincenzo - l'inverno si mola i denti (*S.G.*, 292).

oc. Piam. San Vinsén - l'ivèr s'mor lâ dén (*S.G.*, 292).

142. a.

fr. *À la chandeleur les jours rallogent du repas d'une épouse (*DPD*, 273).

francoprov. [A la sét Antouéne, le repâ d'on mouène;] a la Tsandéloeuza, le repâ d'on-n époeuza (*R./B.*, 356).

Estic d'acord amb les sospites de calcs que plantegen els autors, però les raons que addueixen per a detectar-los són molt limitades, possiblement per això no n'han trobat més. La primera cosa que crida l'atenció és que en la llengua objecte de la tria del corpus proverbial, el castellà, no s'hi

hagi detectat cap calc i, en segon lloc, que no s'hagin tingut en compte altres criteris a l'hora de localitzar traduccions. Hi ha dos criteris que són bàsics: la documentació dels proverbis en textos de tipologia diversa i l'anàlisi de l'estructura lingüística, amb els artificis formals que configuren la parèmia. El primer criteri és una garantia d'ús i així es poden documentar les parèmies i contrastar-les amb les documentacions de parèmies sospitoses de traducció en una altra llengua. Un exemple que il·lustra el que diem es pot trobar en l'estudi dels proverbis continguts a *Refranes famosísimos y provechosos glosados* (Burgos, 1509), on es demostra que aquest llibre és una traducció d'un refranyer català desaparegut, del qual tenim notícia gràcies a l'anotació que féu Hernando Colom, al *Regestum* de la seva biblioteca: «Refranes en prosa catalana glosados por mosen Dimas prevere», del llibre editat a Barcelona, l'any 1511 (Conca / Guia: *Els primers reculls de proverbis catalans*, 1996, p. 77-252). Quant al segon criteri, cal aclarir que és important parar esment sobre l'estructura i el lèxic que configura el proverbi, perquè ens podem trobar amb anomalies lèxiques que no sempre són fruit d'anacronismes o artificis del llenguatge, sinó que simplement responen a una traducció disfressada. Sobre aquesta qüestió dels falsos refranys, és senzillament magistral la introducció de D. Carbonell Basset al seu *Diccionario panhispánico de refranes* (Barcelona, 2002).

Un mestre en els artificis de la traducció de parèmies fou el paremiògraf Gonzalo Correas (1571-1631), el qual, al seu *Vocabulario de refranes y frases proverbiales* (1627), hi va recollir vint-i-cinc mil unitats fraseològiques, moltes d'aquestes preses dels paremiòlegs que l'havien precedit, alguns dels quals cita, com ara Hernán Núñez (a qui es refereix sempre com «el Comendador»), Pedro Vallés (a qui anomena «el de Zaragoza»), Mal Lara (de qui diu sovint «no lo entendí Mal Lara») i alguns altres compendis que esmenta explícitament; però també hi ha altres fonts no citades que s'hi poden rastrejar. Una pràctica sovintejada en Gonzalo Correas, que li servia per a la finalitat acumulativa, era prendre les traduccions castellanes que Hernán Núñez (*Refranes o proverbios en romance*, 1555) feia de refranys d'altres llengües, que acompanyava amb una al·lusió explícita a la procedència geogràfica, potser de l'informador: «el catalán», «el valenciano», «el francés», «el portugués», «el gallego», etc. Sovint el Maestro Correas o bé treia aquesta al·lusió o bé la mantenia però sempre adobant la rima i introduint o modificant elements lingüístics en la traducció, a efectes d'aconseguir un aire d'equivalència autòctona castellana, però que sovint es delata, com en l'exemple següent (pres de Conca / Guia: «Proverbis catalans en el *Vocabulario de refranes* de Gonzalo Correas», *Acti del XXI Congreso Internazionale di Linguistica e Filologia Romanza*, Palermo, 1995): Hernán Núñez consignà: «*A poco vi, cuita ti*. El catalán. A poco vino, date prissa tú», mentre que Gonzalo Correas (1627) reportà: «*A poko vino, cuidadino*. El katalán: “*a poko vi, kuita ti*”» (Combet ed., 1967, 23). Hi observem com Correas, estafent la comprensió de l'hemistiqui de la segona part del proverbi català, aconsegueix una traducció graciosa, de difícil interpretació, però que s'allunya de l'original. Aquesta pràctica, prendre refranys de les llengües perifèriques de l'estat i fer-los passar com a castellans, malauradament ha estat seguida conscientment o inconscientment per molts paremiògrafs espanyols, tant especialistes com aficionats, sempre amb una dèria acumulativa.

Tornant al llibre que ens ocupa, citaré dos exemples del calendari que són sospitosos de calcs, l'un és la sèrie de la Candelera a la sortida de l'hivern:

147. Cuando la Candelaria plora, está el invierno fora (M.K., 86).

arag. Si a Candelera plora[,] l'invierno està fora (A.C., 39). Si pa la Candelera no plora, l'invierno no ye fora (B.M., 362).

cat. Quan la Candelera plora, l'hivern és fora (F., II, 594).

a.

gall. Cando a Candelaria chora[,] metà do inverno vai fora (Nós, 3, 17).

b.

arag. A Candelera ha plorau pero l'ivierno n s'h'acabau (A.C., 258).

Continuen altres refranys d'aquesta sèrie i sempre crida l'atenció que el castellà recórrega als préstecs (o llatinismes) *ploralfora*, quan els mots *llora* i *fuera* ja estan documentats al *Cantar del Mio Cid*, vers el 1140, i *fuera* a les *Gloses Emilianenses*, vers el 950 (*DECH*). D'altra banda, cal atendre també la qüestió climatològica. Per la festa de la Candelera, a l'àrea catalana o italiana el clima és benigne i el refrany és adequat, en territori galleg el fred es deixa sentir més i només es troben a la meitat de l'hivern, a l'Aragó també hi ha el contrarefrany, que l'hivern no s'ha acabat. I a Castella? En la nota paremiològica 66 al refrany reportat per Hernán Núñez: «Quando la Candelaria plora, el invierno fora», Josep Guia argumenta que, malgrat la llarga glossa en què l'humanista explica el significat figurat de *plorar* («quiere dezir: 'llover'»), i vol convèncer que «contra la común opinión de todos», l'hivern pot acabar el dos de febrer a Castella, aquest refrany és propi de zones més càlides, de clima mediterrani. I presenta un estudi contrastiu del refrany en llatí, italià i català (L. Combet *et alii*, eds., Hernán Núñez: *Refranes o proverbios en romance*, 2 vols., Madrid, 2001, v. I, p. 440).

L'altre exemple és la sèrie de Sant Martí en relació a l'elaboració del vi, que es presenta amb una codificació rimada en totes les llengües romàniques, tret de l'espanyol que ha de transformar el nom «Martín» en «Martino» per fer-lo rimar amb «vino». Els refranys **1046. Día de San Martino, prueba tu vino. 1047. Por San Martino, todo mosto es buen vino**, etc. són, d'acord amb la documentació, traduccions o adaptacions al castellà de refranys provinents de les llengües veïnes. Cap «San Martino» apareix en la documentada obra d'E. S. O'Kane (*Refranes y frases proverbiales españolas de la Edad Media*, Madrid, 1959) i amb aquesta entrada Hernán Núñez (Salamanca, 1555), només recull: «Por san Martín, siembra el ruín». Seria interessant indagar quan i com es va produir el manlleu.

Tot ben garbellat, ens trobem davant d'un llibre en què s'ha fet molta feina. I té molt de mèrit perquè és difícil elaborar una base de dades contrastada, justament pel que s'ha dit abans, perquè els materials paremiogràfics repertoriats en les diferents llengües no sempre són fiables. A més, s'hi suma la dificultat de trobar equivalències i afinitats no solament en llengües on el tema del calendari ha estat atès pels paremiògrafs, sinó també en altres on hi ha menys materials. Miguel Correas i José Enrique Gargallo han demostrat una gran sensibilitat i un bon coneixement de les llengües i varietats diatòpiques contrastades, tret que encara han d'espigolar més en el romanès o el cors, on ells mateixos expliciten que no hi ha dades; han fet una bona selecció dels refranys del calendari i els han estructurat de manera coherent, tant des del punt de vista cronològic com temàtic, malgrat la rebequeria d'aquest tipus de refranys a deixar-se encasellar pel tema. És un llibre, doncs, de fàcil maneig, on el lector es trobarà ja orientat des del principi gràcies a les instruccions i les informacions contingudes a la introducció. I sobretot han acomplert l'objectiu principal que s'havien marcat: posar en relleu els nombrosos vincles culturals dels pobles de l'Europa romànica. Aquest llibre pot interessar els paremiòlegs, filòlegs, romanistes, estudiants i lectors en general, que tinguen interès a viatjar per aquesta àrea cultural que ens agermana.